

АБАЙТАНУ
ТАҢДАМАЛЫ ЕҢБЕКТЕР

II том

Алматы
«Қазақ университеті»
2015

ӘОЖ 821.512.122.0

КБЖ 83.3(5Қаз)

А 13

*Баспаға әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
филология, әдебиеттану және әлем тілдері факультетінің
Ғылыми кеңесі және Редакциялық-баспа кеңесі шешімімен ұсынылған
(№6 хаттама 26 маусым 2015 жыл)*

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті жанындағы
Абай ғылыми-зерттеу институтында дайындалған*

Ғылыми-редакциялық кеңес:

Ж. Дәдебаев (төраға), Ө. Әбдиманұлы, З. Бисенғали, Т. Есембеков,
Б. Жакып, А. Жақсылықов, Қ. Мәдібаева, Ж. Молдабеков, З. Сейітжанов, Ө. Тарақ,
А. Темірболат, Ж. Тілепов, Р. Тұрысбек, П. Бисенбаев (хатшылар тобының
жетекшісі), И. Әзімбаева (жауапты хатшы), Ө. Жапарова (хатшы)

Пікір жазған

филология ғылымдарының докторы, профессор **Қ.Қ. Мәдібаева**

Жалпы редакциясын басқарған

филология ғылымдарының докторы, профессор **Ж. Дәдебаев**

Құрастырып, түсініктерін жазғандар:

П. Бисенбаев, Е. Кәрібозов, Л. Мұсалы, Н. Нүрәділ

Жауапты редактор

филология ғылымдарының докторы, профессор **Ө. Тарақ**

А 13 **Абайтану.** Таңдамалы еңбектер. II том. Ойлар мен толғаныстар
/ құраст., түсінік жазғ.: П. Бисенбаев, Е. Кәрібозов, Л. Мұсалы,
Н. Нүрәділ; жауапты ред. Ө. Тарақ; жалпы ред басқ. Ж. Дәдебаев.
– Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 264 б.

ISBN 978-601-04-1283-5

Абайтану ғылымы бойынша жарық көріп отырған таңдамалы еңбектер басылымы Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың «Абай туралы сөз» толғауымен ашылған. Екінші томға абайтану саласында 1940 жылдан 1960 жылға дейін жарық көрген, уақыт сынынан өткен, ғылыми және тағылымдық маңызы үлкен еңбектердің таңдамалылары енген.

Кітап орта мектептің жоғары сынып оқушылары мен жоғары мектепте білім алушы жастарға, ғылым мен білім, мәдениет мамандарына, мемлекет қызметкерлеріне, сондай-ақ қалың көпшілікке арналған.

II томға енген таңдамалы еңбектер елдің ынтымағы мен бірлігінің нығаюына, интеллектуалдық әлеуетінің артуына, қоғамдық сананың дамуына ықпал етеді.

Том 3979/ГФ4 «Абай Құнанбаевтың шығармашылық мұрасын пәнаралық зерттеу» бағдарламасы аясында дайындалып, жарық көріп отыр.

ӘОЖ 821.512.122.0

КБЖ 83.3(5Қаз)

ISBN 978-601-04-1282-8

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ жанындағы
Абай ғылыми-зерттеу институты, 2015

АБАЙ ҚҰНАНБАЕВ

XIX ғасырдың екінші жартысында туған қазақтың жаңа жазба әдебиетінің атасы, үлкен ойшыл-ағартушысы – Абай Құнанбаев. Ол – қазақ әдебиетінің атасы, ұлы ойшыл ғана емес, ұлттар достығын ерте бастап, қазақ даласының Ресейге қосылуын кімнен де болса келелі етіп жырлаған ағартушы, көркем сөздің теңдесі жоқ шебері. Абайды біз поэзияда көрінген тұңғыш ағартушы дейміз. Бұл реттен оның есімі Шоқан, Ыбырайлармен қатар тұрады.

Өз кезеңі үшін ағартушылық поэзияның тууы зор жаңалық болды. Орыс мәдениетін жырлау Ыбырайда да болатын. Бірақ Абай сол идеяны бір ғана өнер-білім түрінде емес, бүкіл ұлттық поэзияның арқауы – мазмұны етіп, ағартушылықпен қатар қазақ әдебиетіне сыншыл реализм әдебиет үлгісін енгізді. Поэзияны ол тек өлең деп қараған жоқ, рухани өмірдің ағын дариясы, өмірлік тілі, мұқтажы деп білген. Осы ретпен ол қазақ поэзиясындағы сатираға зор жаңалық енгізді. Сондықтан да біз Абайды XIX ғасырдың екінші жартысында туған ұлы ойшыл, өз шығармаларына әлеумет теңсіздігін, ескі бағыттардың бөрін бірлестіріп, жаңа арнаға салған ойшыл болды дейміз.

Абайтану. Абай Құнанбаевтың шығармашылық кезеңін біз негізінен екіге бөлеміз: а) 1845-1885, ә) 1886-1904 жылдар арасы. Бір кездері ақынның творчествосын зерттеушілер оның алғашқы кезеңін шығыс әдебиетінің әсерімен байланыстырып, екінші дәуірді озат идеялы орыс әдебиетінің үлгісімен шынығып, Абайдың шын мәніндегі ақын, ойшыл, ағартушы болған кезі деп бағалады. Кейбір әдебиет зерттеушілері 1934 жылға дейін Абайдың әлеуметтік көзқарасының қалыптасуына шығыс әдебиеті көбірек әсер етті деген пікір айтумен келеді. Абайдың жас кезіндегі тәрбиесінде шығыс әсері болмады демейміз. Оны «Абай ақындығының айналасы» деген мақаласында М. Әуезов те жазған болатын. Бір сөзінде ол: «Абай жасында шығысқа еліктеуден бастайды... Өмірінің ақырына дейін осы жағадан қол үзбейді»¹, – деп мы-

¹ «Әдебиет майданы» журналы. – 1934. – № 11-12. – 15-б.

сал ретінде «Масғұт», «Ескендір», «Алланың өзі де рас, сөзі де рас» деген шығармаларын келтіреді. Одан әрі М. Әуезов Абайды Шаһабуддин Маржани, Ысмайыл Гаспринский сияқты тұлғаларға жақындатады.

Абайтану мәселесінде көп уақыт орын алып келген үлкен бір кемшілік – ақынның шығысқа қатысын «күні біткен», «кертартпа» құбылыс ретінде бағалау болды. Абайдың шығысқа қатысты шығармаларын теріс ұғындырып, мәселені қоюлата берудің бергені аз. Оны біз көбіне С. Нұрышев мақалаларынан байқаушы едік.

XIX ғасырдың екінші жартысында, әсіресе 80-жылдары Абай орыс әдебиетіне бет бұрады. Сөйтіп, орыстың Михаэлис, Долгополов, Гросс сияқты өркениетті адамдарының әсерімен үлкен ойшыл, ақын болып жетіледі. Қазақтың жаңа жазба әдебиетінің өзі де орыс мәдениетінің әсерімен туып, көмелетке жеткен еді.

Абайдың ақындық өнеріне қатысты ғылым 1923 жылдан басталған еді. Сол кезден бастап 1935 жылға дейін әдебиет зерттеушілері Абайды өртүрлі толғап келді. С. Мұқанов өзінің «Қара тақтайға жазылмаңдар, шешендер»² атты мақаласында Абайды ұлттық буржуазия көсемі ретінде түсіндірмекші болған ұлтшылдарға қарсы тұрып, бірақ өзі де Абайға төрт құбыласы тең баға бере алмады. Автор Шоқан, Ыбырай, Абай үшеуін феодалдар табының ақыны, олардың шыққан тегі бізге жат деп, үшеуінің әлеуметтік көзқарасын дәл танудың орнына, социология жолымен сыңаржақ түсінді. Абай жайында болған 1934 жылғы әдеби пікірталаста да жұрт ақынды жете түсіне қоймады. Басым көпшілігі ескі көзқараста қалып, ақынның таптық негізін үстем өңгімеледі. Бұл айтысқа М. Әуезов, М. Сильченко, Қ. Жұбанов, Әлібек Қоңыратбаев, Ә. Мәметова сияқты басқа да көптеген әдебиетшілер қатысқан еді. Оның абайтану ғылымына тигізген зор пайдасы болды.

«Абай ақындығының айналасы» деген мақаласында М. Әуезов: «Шынында, Абай феодал ішіндегі либерал топтың уәкілі... феодалдан буржуазиялық топқа қарай бой ұра бастаған топ

² Мұқанов С. Қара тақтайға жазылмаңдар, шешендер // «Еңбекші қазақ». – наурыз. – №69. – 1923.

тың басы сияқты болды» («Әдебиет майданы». – №11-12. – 1934. – 16-б.), – деп жазған еді. Бұл пікірде Абай мұрасы төңірегінде жиырмасыншы жылдары айтылған көзқарасты қайталау сарыны болды. Ақыры Абай төңірегінде пікірталас екі түрлі ғылыми көзқарасқа келіп тірелді: олардың бірі Абайды буржуазия идеологы десе (бұл пікірді алғаш айтқан Ғ. Тоғжанов болатын), екіншісі – кертартпа феодал табының ақыны дейді. Абай патриархалдық ру қауымының күні өткен ақыны деп шатасқандар да болды.

«Абай туралы пікірлер» («Әдебиет майданы». – №1-2. – 1935) деген мақаласында Б. Кенжебаев: «Асылында, тереңдеп қарағанда Абайдың феодал табының ақыны екені айқын», – дейді. Бұл сөзіне дәлел ретінде Абайдың «сарыуайымшылдық» рухтағы кейбір өлеңдерін алады.

Ә. Мәметова болса өзінің «Абай – кезеңінің дана ақыны» («Әдебиет майданы». – №11-12. – 1934) атты мақаласында: «Абайдың тілегі жеке бір таптың тілегі емес, көптің тілегі», Абай заманында «қазақтың таптық айырмашылығын дәлелдеп, айқындап, айырып беру өте қиын болған» деп жазады. Бұл пікір Абайдың тұлғасы мен көзқарасына біршама жақын келеді. Өйткені Абай феодал табынан шықса да, халықтың демократиялық тобының, қара шаруаның мүддесін көздеді.

Абайдың заманы туралы көбірек қалам тартып жүрген әдебиетшілердің бірі – М. Сильченко. Ол «Абайдың реализмі» («Әдебиет майданы». – №11-12. – 1934) деген мақаласында: «Абайдың заманы ескінің құлап, қирап, жаңаның әлі өсіп, дамып жетпеген дәуірі, өткінші кезең болды», – деп дұрыс көрсетеді. Бұл реттен Абайдың заманы, оның көзқарасындағы қайшылықтар 1861 жыл мен 1905 жылдар арасындағы өткінші дәуірдегі екі жақты қанауға түскен патриархалдық шаруамен байланысты.

Шоқан мен Ыбырай тұсында капитализм қазақ даласына толық ене қоймаған болса, Абай тұсында 1868 жылғы реформа нәтижесі толығымен іс жүзінде көрінеді. Шаруа жіктеліп, бай, орташа, малсыз кедейлерге бөлінеді. Ауылда арзан жұмыс қолы жасалып, феодалдық және капиталистік қанау кедей шаруалардың шымбайына әбден батады. Сол тұста шығып тұрған «Русская жизнь» (№279. – 1893) газеті де қазақ арасында сауда мен ақшаның күшейгенін, ауру-сырқаудың көбейгенін, жаңа капита-

листік қанау елді жұтатып отырғанын айтады. Сол санында газет қазақ даласына орналасқан орыс келімсектерінің әсерімен қазақтардың арасынан құлақтар шығып, жаппай кедейлену күшейеді. Олар саудагерлерден қарыз ақша алып, қойларын арзанға береді дейді.

«Судьбы киргизского народа» («Восточное обозрение». – №28. – 1889) атты тағы бір мақалада 1870-1889 жылдар арасында Сібір қазақтары 9,5 миллион гектар жерінен айырылды және 1880 жылғы жұт малға жайлы тимеді. Ағылған аш қазақтар Омск, Семей, Петропавловск маңында шұбырып жүр деп көрсетеді. Олар тамақ үшін қандай еңбек болса да істеуге дайын дейді. Сол жылы Кіші жүз қазақтары да Орынбор, Самар маңында шұбырып барған. Сол мақалада А.Е. Алекторов ауылда жатақ тұды, олар бір тілім нанға еңбегін сатады. Аштық, ауру көп, ауылшаруашылығымен айналысқан кедей жатақтардың еңбегін ру басылар, құлақтар жеп жатыр дейді. Қазақтың ішінен жұмысшы қолының мол шыққанын Астрахань жағы да дәлелдейді. 1879 жыл Басқұншақ түз кенінде 899 қазақ, 1263 орыс жұмыс істеген. 1883 жылы осыдан 70 орыс қана қалып, қазақтар саны көбейе түскен. Бір мың пұт түзға 8 сом ақша алған. Олардың аяқтары жарылып, өлім көбейген.

1881 жылдан бастап Қазақстанның барлық жерінде отырықшылыққа өту мейлінше күшейеді. Бұл құбылыс Торғай жағынан көбірек байқалады. Капитализм қайшылығы өзінің қанды тырнағымен шаруаны кеңірдегінен қысады. Абайдың бір көргені – осы.

Ақшаның күшеюі еңбекті арзандатады. Патшаның салық саясаты да шаруаға өте тиімсіз болды. Үлкен феодалдар, хан тұқымдары салықтан босап, барлық саудагерлер де салықтан жеңілдік алды. Штат сайлауы ел арасында алауыздықты, барымта мен паракорлықты күшейте түсті. Торғай облысында арғындар мен қыпшақтар арасындағы барымтаның шегі болмайды. 1888-1891 жылдар арасында Торғайда 2440 рет мал барымтасы болған. Старшындық, болыстық параға сатылған. Кім бай болса, сол болыс, би, старшын болады. Абай сынайтын би, болыстар 1868 жылғы реформа тудырған капиталистік дүниенің жаңа адамдары болды. Шельгунов болыс сайлауына барған ұлық хатшылары 5-15 мың сомға дейін пара алып қайтқан дейді. Молда, қожаның

алымы мен билігі де күшейе түседі. Патша өкіметі бұратана елдердің мәдениетке икемделуіне бөгет жасады. Қазақтың еңбекші бұқарасын бай-құлақ, би-болыс, молда-қожа және ұлықтардың табанына салып береді. Дәл осындай кезеңде орыс халқының озат ойшылдарына қол жалғап, орыс және қазақ халқының достығын аңсап, бүкіл ескілікке қарсы жалғыз алысқан адам Абай болды. Ол өмірден бір үйренсе, орыстың демократ-ойшылдарынан тағы да оқиды.

Сол тұстағы Америка саяхатшысы Кеннан «Сибирь и ссылка» (СПб., 1906) деген кітабында Абайды Дрепер Миль кітаптарын оқитын қазақтың оқымысты шалы деп бағалаған. Абай Михаэлис арқылы Пушкин, Лермонтов, Толстой, Некрасов, Салтыков-Щедрин, Тургенев, Достоевский, Белинский, Добролюбов, Писарев шығармаларымен танысқан. Чернышевскийдің еңбектерін «Современник» журналының бетінен оқып тұрған. Абай көбіне орыстың демократтарынан үйренген.

Абайдың қазақ әдебиетіндегі орнын, әдебиетте қолданған әдісін танып алмай, оның шығармаларына баға беру қиын. Абай көбіне өлең жазған. Поэзияда ол Ыбырайдан соң реализм туын ұстап шығады. Бірақ олар бір-бірін білген емес. Абайдың өскен заманы да басқа, ол капитализмнің дамыған кезеңі еді. Сондықтан Абай реализм әдісіне өзінше келеді. Поэзияда халық тілін қолданып, реализм әдісіне табан тіреуі ақынның халықтығының белгісі болды. Орыс әдебиетіндегі Пушкин, Гоголь мектебі де осылай басталған. Белинский өзінің «Поэзияның түр және жанрға бөлінуі», «1847 жылғы орыс әдебиетіне көзқарас», «Гогольге хат» сияқты еңбектерінде «көркемөнер – көркемөнер үшін» дейтін идеалистік эстетикаға қарсы тұрып, өмірден тыс тұрған өнер жоқ, «өнер дегеніміз – шындықтың көрінісі» дейді.

Бұл – материалистік эстетика жолы. Көркемөнердің маңызы, қызметі мен жаратылысы жайындағы ғылымды эстетика дейміз. Гегельдің идеализміне сүйенген буржуазия өкілдері айналадағы шындық пен өмір идеяның көлеңкесі десе, Белинский идея да, өнер де айналадағы болмыстың көрінісі, болмыс – бірінші, идея, өнер – екінші. Әдебиет те, өнер де қоғамға қызмет істеуі керек. Әр дәуірдің өз талаптары бар, әдебиет сол талаптарға жауап іздейді. Бұл талаптар халықтың прогресті істеріне болысуға тиісті.

Көркемөнердің еркіндігі де, халықтығы да осында дейді. Сөйтіп, Белинский реализм мен әдебиеттің халықтығын бір жерден шығарады.

Өзінің «Эстетические отношения к действительности» (1855), «Очерки гоголевского периода русской литературы», «Критический взгляд на современные эстетические понятия» деген еңбектерінде Чернышевский Белинскийдің реалистік эстетикасын дамыта түсті.

Абайдың қазақ әдебиетіне енгізген жаңалығының бірі – осы реалистік эстетика. Алғашқыда ол реализмге бастап, 1898 жылдары Салтыков-Щедрин ізіндегі үлкен сатирик болды. Абайдың «Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін», «Өлең сөздің патшасы, сөз сарасы» деген өлеңдері бір кездері айтылғандай әдебиеттегі формализмнің, яғни өлеңді қалай жазудың техникасы емес, реалистік эстетиканың программалық ұраны болды. Ақын поэзияны прогреске қызмет істейтін болсын. Бұл үшін әдебиетке қаны толық реализм керек дейді. Осы мақсат жүзеге асу үшін қаламгер де, тыңдаушы да жанаруға тиіс.

Айтұшы мен тыңдаушы көбі надан,
Бұл жұрттың сөз танымас бір парасы, –

деген жерде ақын жаңа оқырман үшін күреседі.

Абай діни поэзияны, одалық өлең стилін, батырлар мен сұлу қыздарды суреттейтін, өмірдің бүгінгі міндетінен алшақ тұрған жырлардан көрі реализмді үндейді. «Қақтаған ақ күмістей кең мандайлы», «Аттың сыны» дейтін өлеңдерінде Абай реализм әдісімен портрет жасаудың үлгісін көрсетеді. Реализмде сын да болады. Ақын қыздың жанды келбетін шебер суреттей отырып, оның феодалдық ортаға байланысты мінез-құлқындағы кемшілігін де сынайды. Ал поэзиясы жөніндегі пікірлері реализмнің негізін салу, өзінің тұрғыластарын реализмге шақыру шарасы болды. Абай поэзияның қоғамды өзгертуші қызметін алға қояды. Өлеңнің түрі мен ішкі мазмұн бірлігіне де айрықша мән береді.

Іші алтын, сырты күміс сөз жақсысын,
Қазақтың келістірер қай баласы, –

деген жерде соны аңғарсақ керек. Түр мен мазмұн байлығы Абайда орасан биік, классикалық дәрежеге жеткен.

Абайдың реалистік эстетикасы Белинский мен Чернышевскийлердің эстетикасына ұқсас, сабақтас. Абай – өмірді тануда реалист, материалист. Ол айналадағы болмысты бірінші деп таныса, поэзия мен сананы соның айнасы деп ұғынады. Өзінің «Отыз сегізінші сөзінде» ақын «өмір – ақиқат» дейді. Демек, поэзияның мақсаты да өмірді суреттеу болуға тиіс. Әрине, Абай өмір құбылыстарын сол қалпында суреттеп қойған жоқ, оған саналы түрде сын қолдана отырып, диалектикалық арнада суреттеген. Сол үшін оның поэзиясының идеялық мазмұны көркемдік сапасымен тең түсті. Олай болса, Абай ескі дүниенің қайшылығын терең сынаған, поэзияны халық мақсатына құрал еткен терең ойлы ақын болды.

Реализмі. Абайдың реализмін екі сатыға бөлуге болады. Алғашқы сатысында Абай Пушкин реализміне ден қойып, өмір көріністерін түрлі жағынан дәл көрсетуге тырысады. Мұнда сынампаздық сарын өлі жетілмеген. Екінші сатысында Абай капитализм қайшылығын көріп, бұқарашылдық мінбесінен феодалдық және капиталистік қоғамның үлкен айыптаушысы, сыншысы, Салтыков-Щедрин тұлғасындағы үлкен сатирик ретінде көрінеді. Абай реализмінің осы екі сатысын атап айту қажет.

Ат суреті мен қыздың кескінін суреттеу реализмнің бастамасы болды. Ақынның тілі мен теңеулері халық үлгісінде жасалуымен бірге заттың, адамның портретін өмірдегідей жанды көрсетеді. Абай Пушкин поэзиясының үлгісімен («Жаз», «Қыс») табиғат суретін де жырлайды. Мұнда да айналадағы табиғаттың жанды суреті реалистік арнада суреттеледі. Сонымен бірге өлеуметтік өмірдің ішкі қайшылығын суреттеген бір өлеңі – «Қараша жел». Мұнда ол бай баласы мен кедей баласы тұсындағы тап қайшылығын жақсы көре білген.

Байда мейір, жалшыда пейіл жоқ,
Екеуін аңдастырған Құдайым-ай, –

деген жерде Абай екі таптың арасындағы қайшылықты айтып отыр. 1888 жылы жазған «Қыс» өлеңінде Абай бұл қайшылықты

өлі толық тани қойған жоқ. «Күз» деген өлеңінде табиғат суретіндегі жыртық үй, жыртық киім, жыртық үйін жамаған кедейдің күзгі күнгі көңілсіз күйін көрсетеді. Кейбір зерттеушілер Абайдың жыл мезгілдеріне қатысты осы өлеңдерін реализм тұрғысынан емес, поэзиядағы новаторлық тұрғысынан бағалайды. Дұрысында екі жағын қатар алу керек. Абайдан бұрын мұндай өлең қазақ поэзиясында болған емес.

Сатирасы. Абайдың реализмі бір деңгейде тұрып қалмай, үнемі дамып, тереңдеп отырады. 1890 жылдар ішінде тап қайшылығы артып, Абайдың бұқарашылдығы арта түсіп, заман болмысына наразылығы да күшейеді. Ол өзі шыққан таптың тар аясына сыймай, өлеуметтік өмір қайшылықтарын, ескіні де, жаңаны да бірдей аяусыз сынайды. Партиягершілік, екіжүзділік, зорлықшылдық, мансапқорлық, өзімшілдік, топастық секілді ұсақ мінездерді дәл тауып, қатты сынайды. Мұның басы паракорлық, зорлықшыл, болыс, би, аларман пысық, шабармандар болады. Олардың бәрі – патша ұлықтарының төңірегіндегі адамдар. Осындай «жаңа» адамдар бейнесін көркем әдебиет кестесіне түсірген адам – Абай.

Өзінің «Сәулең болса кеуденде» деген өлеңінде ақын ел ішінде тап алалығының күшейгенін айтады. Болыс, ұлық – единица, оның ізіне ерген пысық, қу, аларман билер – нөл. Бұлардың екеуіне де жұрт еріп жарымайды дейді. Осы өлеңді бір кездері Абайдың халықты ұнатпағандығының белгісі деушілер де болды. Оларға қосылу қиын. Абай берекеті кеткен ел деп ұлықтарға жалғасқан либералдар ортасын айтады. Өйткені болыс, би, шабарман, кербездер сол жаңа байлардан шығады. Абайдың сатирасы да осы жаңа байларға бағышталған еді. Ол қазақ арасындағы ел талаушы, кертартпа либерализмді сынайды. Қазақ әдебиетінде ел талаушы болыс бейнесін жасау осы Абайдан басталады. «Мәз болады болысың» деген өлеңінде ақын патшаға сатылған жуанның топас, халыққа жау кескінін шенеп көрсетеді. «Болыс болдым, мінекей» деген келесі өлеңінде болыстың екіжүзділігі, халыққа көрсететін қиянаты әшкереленеді. Сол арқылы Абай патша ұлықтарын сынға алады.

Ақынның болысқа байланысты әшкерелейтін кейіпкерлерінің бірі – пысық пен шабарман. «Сабырсыз, арсыз, еріншек» атты өлеңінде ол пысық мінезін былайша суреттейді:

Еңбегі жоқ, еркесіп,
Бір шалакпен серкесіп,
Пысық деген ат шықты.
Бір сөз үшін жау болып,
Бір күн үшін дос болып,
Жүз құбылған салт шықты.
Пысық кім деп сұрасаң –
Қалаға шапса дем алмай,
Өтірік арыз көп берсе,
Көргендерден ұялмай.
Сабырдан басқа сыры жоқ,
Шаруаға қыры жоқ,
Өтірік, өсек, мақтанға
Ағып тұрса бейне су.
Ат-шапанын кем көрмес,
Біреу атын қойса «қу».

Болыс та, пысық та – патша өкіметінің қол шоқпары, 1868 жылғы реформа тудырған типтер болатын. Пысықтардың озбырлығы мен опасыздығы ел түгіл болыстардың өзін де имендірген. өзінің «Жиырма бірінші сөзінде» Абай пысықтардың екі түрлі мінезін көрсетеді: бірі – мақтан, бірі – өтірік. «Мақтаншақ деген біреуі: «демесін» дейді, «десін» дейді. Бай десін, батыр десін, қу десін, пысық десін, өрнешік не түрлі болса да, «десін» деп азаптанып жүріп, «демесінді ұмытып кетеді»³.

Бұл тұста Абай бюрократияны, ұлықтарды сынаған Салтыков-Щедринмен тұрғылас. Либералдық буржуазия табынан шыққан ел талаушылар орыс халқының мәдениетін сырттегі қабылдады. Өздерінің мәдениетсіздігі жағынан орыс әдебиетіндегі простоквтарға еліктесе, талапсыздығы жағынан обломовтарға ұқсайды. Еңбек қылмай, ел қорқытып нан жейді. Сырты – жуас, іші – қу. «Адаस्कанның алды жөн» деген өлеңінде Абай осындай кербездердің мәдениетке қырсаулығын сынайды.

Өзінің 18, 21, 23, 24, 26, 30, 39, 40 және 42 қарасөздерінде Абай капиталистік жағдай туғызған бөсекешілдік, күншілдік, алармандық, талапсыздық, екіжүзділік, ел талау сияқты ұсақ, кертартпа мінездерді сөз қылады. Салтыков-Щедриннің жазғанындай, өз өкесін малға сатып жіберушілік сияқты жағымсыз қылықтар – осылар.

³ Абай. Екі томдық шығармалар жинағы. 2-том. – А., 1986. – 116-б.

«Он сегізінші сөзінде» Абай кербездердің екі түрлі мінезін келтіреді. Оның бірі бет-пішінін, сақал-мұртын, мүшесін, жүрісін, қас-қабағын қолдан түзеп, шынтағын көтеріп, қолын тарақтап өуре болса, енді бірі атын, киімін, «айран ішерім» деп, солардың арқасында сыпайы жігіт атанбақ. Өзінен ілгерілерге елеулі болып, өзі қатардағының ішін күйдіріп, өзінен кейінгіге: «өттең, дүние-ай! Осылардың атындай ат мініп, киіміндей киім кигеннің не арманы бар екен», – дейтін кербез типі. Өзімшілдік, ата-анадан мал төтті деу, бөсекешілдік, күншілдік, мақтан, өтірік – бұлардың бәрі өзара жақын, тектес құбылыстар. Мақтан да, өтірік те – еңбексіз дүние табудың амалы. Өзінің «Қырық бірінші сөзінде» Абай осы күншілдік мінезді қазақтың жамандыққа, ұрлық, өтірік, мақтанға, екіжүзділікке үйір болуын егін, сауда кәсібінің жоқтығынан деп түсінеді. Мұның капиталистік құрылыспен бірге туған жаңа мінез екенін түсінбейді. Дегенмен біреудің арқасымен күн көріп жүрген пысықтардың халықты жейтінін, баюға салынған адамдар екенін дұрыс айтады. Кербездердің сырты «мәдениетті» болса да, іші прогресс пен жаналыққа жау. Крыловтың «өншілер» атты мысалын Абай осылардың жалған мәдениетшілдігіне қарсы қолданады. Онда біреу көршісін қонаққа шақырып, балаларына нәрсіз өлең айтқызады. Қонақ жалынып, қойғызайын десе, үй иесі: «Менің балаларым өлеңді жаман айтса да, арақ ішпейді», – деп мақтанады. Осыған орай Абай:

Есі шықпай онан да ішкен артық,
Қисыны жоқ қышқырған неткен тартық, –

дейді.

Бұлар – Абай жасаған образдар. Осының өзінде терең сынампаздық, реализм сарыны бар. Ол сатираға айналған. Ұлық, болыс, шабармандар мінезін Абай қатты сынады. Оның сатирасы – реализмнің биік шыңы. Үстем тап өкілдерін сынау арқылы ақын төменгі бұхараның саңылауын ашты, оларды феодалдық, капиталистік қанауға қарсы бағыттады. Поэзияны әлеуметтік мәселеге құрал етті. Абай поэзиясындағы сатира көбіне психологиялық кескін (портрет) жасау негізінде өрбіген. Ол адамның сыртқы пішінін ішкі мінімен қатар көрсетеді. Этикаға көбірек мән берген-

діктен, ақын адам мінезін тап күресі емес, білім арқылы түзетемін деп ойлаған. Ал капитализм негізін өзгертпеген жерде адам мінезін түзеу мүмкін емес еді.

Абайдың этикасы оның сатирасының ғибраты мен қорытындысынан да көрінеді. Ол адамның жанды кескінін суреттей отырып, өз тарапынан ғибрат ой айтады. Осы әдіс Абай сатирасын қалың бұхараға ұғымды еткен. Ақын бұхараның көзін де, көңілін де ашқан.

Абай сатирасының бір күрделі саласы оның 1898 жылы Крыловтан аударған мысалдарына байланысты. Бұл мысалдарды Абай сатираға әбден ден қойып, сол жанрға қуат беру мақсатында аударған. Бұл кезге дейін Абай болыс, пысықтар бейнесін жасап, оларға ашық сын қолданса, кейінгі кезде, оған қарсы бағытталған тартыстар салдарынан, бұрынғыша ашық сын айтуға болмай қалады. Уезде Абайдың үстінен түскен шағымдар көбейді. Осындай жағдайда ол өзінің сатирасын бүркемелеп айтуға мәжбүр болады. Осы орайда, ақын Крылов мысалдарын өзіне жақсы құрал етеді. Абай Крыловтың ғибрат рухындағы мысалдарын емес, сатиралық өлеңдерін алады (мысалы, «Қазаға ұшыраған қара шекпен», «Жарлы бай», «Ала қойлар»). Сол арқылы XIX ғасырдың аяғында капитализм туғызған әлеуметтік жағдайды сын семсеріне алады. Өзінің сынампаздық әдісін тереңдету мақсатымен жазылған «Жарлы бай» мысалында ақын патша ұлықтарының баю психологиясын суреттейді. «Қазаға ұшыраған қара шекпен» де осы орайда туған табалау, күнdestік мінездерді сынауға арналған. Бұл – Абай заманының шындығына үйлесімді құбылыс. «Әншілер» атты өлеңінде мәдениет кертартпалығы суреттелсе, «Есек» мысалында жаңа байығандар мен мал арқасында болыс болғандар сыналады. «Қарға мен түлкі», «Піл мен қанден», «Бақа мен өгіз» мысалдарында болысқа, ұлыққа еліктеген, ұсақ жыртқыш, пысық, қу, кербездердің іс-әрекеттері сыналып, әшкереленді. Бұлардың бәрі – халыққа жат адамдар.

Абай мысалдарына ұнамды және ұнамсыз бейнелер бір-біріне қарсы қойылған. Осының өзі халықтың таптық санасын оятуға, оларға әлеуметтік тұрмысты танытуға күшті құрал болған. Абай мысалдарының тақырыбы күнделікті өмір шындығын сынауға құрылса, тілі мейлінше улы, ащы, ұғымды. Ақын мысалдарын бұхара халық үшін түсінікті етіп жазған. Сондықтан кейде

Крылов мысалдарын жолма-жол аудармай, көбіне мазмұнын, сюжетін ғана алады. Екінші бірінде мысалдың алды немесе артынан түсінік берсе, соңынан ғибратын қосады.

Абай мысал сөзін ұзартпай, мағынасын өткір тілмен береді. Айтайын деген ойы да айқын. Оның Крыловтан алған мысалдары қазақ әдебиетінде сатира жанрының жасалуына жол ашты. XIX ғасырдағы қазақ поэзиясының бір арнасы осы Абайдан басталатын сатирашылдық болды. Ақынның образдары да жаңа. Олардың әлеуметтік орны, психологиясы сол кездегі қазақ ауылының шындығынан алынғандықтан, мұның өзі Абай реализмінің құнды буыны болды. Өйткені ақын бұхара халықтың көзқарасымен патша ұлықтарының озбырлығын көрсетеді. «Емен мен шілік» деген мысалы ғибратқа құрылған. Мұнда Абай шілік бейнесі арқылы кішіпейілділікті үндейді және мақтан құған буржуазия тобындағы адамдардың мінез-құлқын айтпақ болады. Ақынның бұл сатирасы Ыбырайдың «Екі шыбын», «Егіннің бастары» деген мысалдарымен тұрғылас.

«Ала қойларда» Абай үлкен әлеуметтік қайшылықты сөз етсе, «Емен мен шілік» тұсында өмір тереңіне бойламай-ақ, жай мінез-құлық кемшілігі айналасында қалады. Ыбырай мысалдарының да негізгі қасиеті осы болатын. Онда да сатирадан гөрі ғибрат, этика, жаңалыққа шақыру сарыны күшті. Сатира, өмір қайшылығын ашу, одан безіну жеткілікті түрде танылмаған. Абай өмірге ащы сын қолдана отырып, жанды да зәрлі, өткір тілмен, көбіне 7 буынды өлшеумен жазған. «Қарға мен түлкі» өлеңіндегі «Ірімшік жерге салп етті, тап етті, шап етті, ап кетті» деген жолдар мысалды жандандырып, күшейте түседі.

Романтизмі. Абай өзінің реализмін сатира дәрежесіне жеткізіп, қазақтың Салтыков-Щедрині болды. Ол өмір қайшылығын терең сынап, нақты адамдар бейнесін жасады. Бір кездері М. Сильченко өзінің «Абайдың реализмі» («Әдебиет майданы». – №11-12. – 1934) деген мақаласында ақынның романтизм рухындағы өлеңдерін пессимизм белгісі деп сынаржақ бағалағаны бар. Кейін жарық көрген «Абай» (1945) атты жинағында зерттеуші бұл пікірін өзгертіп, Абайда Лермонтов романтизмі болды дейді. Осы кезге дейін зерттеушілер Абайдың романтизмін бөліп айта бермейді. Оның поэзиясына лирика деп тұтас алып қарайды. Енді біреулері Абайдың романтизмін мойындасақ, онда реализмі-

не нұқсан келтіреміз дейді. Дұрысында Абай поэзиясының күшті бір буыны осы романтизмге байланысты. 1895 жылы Абай философияда материализмге, поэзияда сатираға келген соң екі өмірге қатал сын қолданса, енді сол дүниеге сыймай жаңа өлем іздейді. Қажырлы да қайратты адамдар бейнесін жырлай бастайды.

Абайдың романтизм рухындағы поэзиясын түсіну үшін романтизмнің өзіне де тоқталу қажет. Жалпы романтизм деп әлеуметтік өмір құбылыстарымен келісе алмаған адамның субъективтік қиялға салынуын айтсақ керек. Оның да кертартпа және озат түрлері болады. М. Горький соның бірін пассив, екіншісін актив романтизм деген. Кертартпа романтизм революциялық қимылдан үркіп, тілекті о дүниеден, мистика – діннен іздейді. Актив романтизм болса, адамды ескі болмыс пен тұрмысқа қарсы күреске шақырады. Мұны озат идеялы романтизм дейміз. Бұлар адам идеялын болашақтан іздейді.

Романтизм ізіндегі ақындар болмысқа наразы болғандықтан, өзінің ішкі сезімін көбірек жырлайды. Олар поэзия культін асыра көтеріп, қиялға салынады. Ойын жұмбақтап, тілін мейлінше образдап, эпитет, метафоралармен жазады. Ірі тұлғаларды күшті сезіммен жырлайды. Байрон капитализм болмысынан жеріп, сұлу әйел, көшпелі елдер тұрмысын, табиғатты көбірек жырлаған. Оның астарында адамның бас азаттығы идеясы жатады. Лермонтовтың «Демон», «Мцыри» сияқты поэмаларының қаһармандары да – болмыстан жеріген күрес адамдары. Романтизм поэзиясы өмір шындығын суреттемейді, тек әшкерелейді. Сондықтан үлкен романтиктерде сатира элементі де елеулі болады.

Қазақ поэзиясында өміршіл, дауылпаз романтизмнің өкілі – Абай болды. Оның романтизмі 1890 жылдан бастап күш алады. «Жалау», «Жартас», «Асау той, тентек жиын, опыр-топыр», «Дұға», «Тұтқындағы батыр», «Мен көрдім ұзын қайың құлағанын», «Теректің сыйы», «Күлімсіреп аспан тұр», «Махаббат, достық қылуға», «Жарқ етпес қара көңлім не қылса да», «Көңілдің күйі тағы да» сияқты өлеңдері, махаббат жайындағы жырлары, философиялық мазмұндағы басқа да өлеңдері романтизм рухында жазылған. Кейбіреулері Лермонтовтан аударылып, еркін жырланған. Бұл өлеңдерінде Абай өзінің дүниеге сыймаған дауылпаздық рухы мен сезімін, мұң-зарын ашады. Оның поэзиясының бір

күшті арнасы осында. өйткені бұл шығармаларының құдіреті мен қуаты тас бұзып, тау шайқайды.

Абайдың романтизмі махаббат сезімін жырлаудан басталады. Бірақ онда адамның азаттық идеясы алға қойылған (мысалы, «Татьянаның хаты», «Айттым сәлем, қалам қас», «Қызарып, сұрланып», «Көзімнің қарасы», т.б.).

«Татьянаның Онегинге жазған хаты» адамның азаттығын, еркін махаббатын дәріптеуі жағынан қазақ даласы үшін нағыз романтика болды. Абайдан бұрынғы әдебиетте, әсіресе Ақан серіде махаббат тақырыбы азатшылдық, гуманизм тұрғысында жырлана бермейді. Олардың жырлайтын махаббаты өмір көрінісінен туады. Ал Абай поэзиясындағы махаббат сарыны ескі дүниеге наразылықтан туып, азаттық, гуманизм арқауымен тоқылады. «Айттым сәлем, Қаламқас» өлеңінде қыз жігітке өзінің тең праволы махаббатын қарсы қояды. Абайда қыз сезімі бірінші орынға шығады. Бұл романтизм арқылы адамның азаттығын көксеу идеясы еді. Романтизмнің бір белгісі – ақынның ішкі дүниесін асыра жырлауы болып саналады. Абайда ақындық арын мен поэзияны жырлаған өлеңдер көп. Олар Абай лирикасының ең көркемдері. «Адамның кейбір кездері», «Өзгеге көңілім тоярсың», «Көкала бұлт сөгіліп» деген өлеңдері дүниеге наразы болып бұлқынған, тулаған ақынның жан дүниесін ұлғайтып көрсетеді.

Өзгеге көңілім, тоярсың,
Өлеңді қайтіп қоярсың?
Оны айтқанда толғанып,
Ішпегі дертті жоярсың, –

деген жерде ақынның сырласатыны өлең:

Не іздейсің, көңілім, не іздейсің?
Босқа әуре қылмай, шыныңды айт.
Шарқ ұрып, тыныштық бермейсің,
Сырласалық, бермен қайт, –

деген тұста ақын өз жүрегімен сырласады. Ол өзінің ішкі дүниесін ұлғайтып, сыртқы дүниеге қарсы қояды. Бұл – романтикалық сарын. «Мен көрдім ұзын қайың құлағанын» деген өлеңін

де де ақын өзінің ішкі қуатты сезімін әсерлі образбен білдіреді. Бұл қарама-қарсылық – екі дүниенің тартысы. Ақын мен болмыс арасындағы қайшылық суреті, пессимизм емес, ескілікпен күреске түскен ақынның батырлық рухы. Ол ескі дүниемен келісе алмағандықтан, жалғызсырайды. Жаңаның кескіні оған анық емес. Жабығу Абайды өршілдікке, ізденімпаздыққа, күреске айдап салады.

Өлімнің ұйқысы емес іздегенім,
Ұйқы, тыныштық, ұмыту – бер дегенім.
Көкірегімде өмірдің күші тұрып,
Іздеймін демалысты үзбегенін, –

деген Абай өз ішіндегі асаулықпен күресіп, бір сәт тыным алуға да зар, іздегені – өмір, күрес. Ақынның бірсыпыра романтикалық өлеңдерінде тыныштыққа қарсы дауыл іздеген рухы суреттеледі.

«Жалғыз жалау жалтылдап», «Дұға», «Жартас» деген аударма өлеңдерінде үміт пен болмыстың арасындағы тартыс жырланады. Оларда ескі дүниеге сыймау, азаттық іздеу сарыны бар. Ақын сол арманын бұлдыр образбен символдап айтады. Абайдың романтикалық образдарының бірі – тұтқындағы батыр, асау адамдар бейнесі. «Қараңғы үй терезесі – тұтқын орны» деген өлеңінде Абай күрес жолына түскен батыр образын суреттейді. өзі бұғауда отырса да, оның ойлағаны қан майдан, өткір қылыш, дулыға, арманы – азаттық. Бұл образдардың қуаты сұрапыл. Ал ескі дүниеге кектенген адамның бейнесі бұдан да сұсты:

Асау той, тентек жиын, опыр-топыр,
Ішінде түсі суық бір жан отыр.
Алысты тұмандаған ой ойлайды,
Өзге жұрт ойды нетсін, өңкей соқыр.

Бұл тұста Абай ескіден безіп, жаңаның жағасын көре алмай булығыады. «Мыңмен жалғыз алыстым, кінә қойма» дейтіні сол. Ақын қаншама күйзеліп, қалжыраса да, өзін күрес пен еңбектен алыс ұстамайды.

Өзіңе сенбе, жас ойшыл,
Тіл өнері дертпен тең.

Көңілдің жүгін қиял қыл,
Бізаға тұтқын бойың – зең.

Қасиет тұтып, ойға ұмтыл,
Қан қайнап, қуат егілсін!
Онан гөрі еңбек қыл,
Улы сусын төгілсін!

Абайдың философиялық лирикалары да романтизм рухында жазылған. «Көк тұман алдындағы келер заман», «Жолға шықтым, бір жым-жырт түнде жалғыз» өлеңдерінде Абай өмір, қоғам қайшылығын түйініп, соған философиялық ем іздемек болады.

Дастандары. Абайдың лирикасы көп болса да, сюжетті дастандары аз. Лермонтовтың «Демон», «Вадим» сияқты поэмаларынан үзінділер аударған. «Мың бір түннен» – «өзім», шығыс сюжеттерінен «Масғұт», «Ескендірді» жырлайды. Бұл поэмаларда Абайдың халықтық идеясы нығая түскен. «Масғұт» поэмасында үш түсті (ақ-сары-қызыл) алма алынған. Осы алмалар бейнесі арқылы Абай өмірдің қозғаушы күші, ұйытқысы, қызығы бұқара халық екенін аңғартады. Ақынның пікірінше, ақылдың өзінде де қайшылық бар. Ол біреуге ұнаса, біреуге ұнамайды. Байлықтың қайшылығы одан да елеулі, ол теңсіздік тудырады. Қайшылығы жоқ орта – бұқара халық, қызыл алма – соның символы.

Поэма философиялық рухта жазылса да, Абайдың өз заманына қолданған сынмен аяқталады. Онда екі жақтылық бар. Бір жағынан, Абай өз заманындағы феодалдық және капиталистік болмысты сынаса, екінші жағынан, сол болмыстың стихиясына хан мен уәзірді бас игізеді, ымыраластырады. Сол арқылы капиталистік қоғам қандай болса, оның ұлығы мен патшасы да сондай деген ойды айтады.

Өлген мола, туған жер жібермейді,
Болмаса тұрмас едім осы маңда, –

деген жолдар Абайдың сол ескі болмыстан жерігендігін көрсетеді.

«Масғұт» – философиялық поэма. Оның негізгі тақырыбы жай ғана махаббат емес, әлеуметтік өмірдің қайшылығы. «Ес-

кендір» поэмасында Абай ел билеуші патшалар бейнесін мұнан да өткірлеу сынайды. Низами Ескендірді әділ патша ретінде суреттесе, Абай оны баққұмар, көзі тар, ел жаулағыш зұлым патша деп жырлайды. Дүниенің төрт бұрышын жаулап алса да, оған бөрі аз көрінеді. Ақын Ескендірге Аристотель сияқты ойшыл бейнені қарсы қояды. Сөйтіп, осы бейнелер арқылы патша өкіметінің отаршылдық, ел талаушы саясатын сынға алады. «Өзім әңгімесі» поэмасында Абай өз дәуірінің капиталистік жолмен баю психологиясынан туған жалған мінезін топшылайды. Оның сырты жылтыр да, іші қуыс демекші. Бұл үш поэманың реалистік ерекшелігі қазақ болмысын дәл суреттеуінде емес, көлденең образ арқылы сынауында.

Абай тарих әдебиетінде сюжетті поэманың үлгісін жасады. Тарихи адамдар бейнесі айқын, идеясы анық, тілі көркем, ұғымды, философиялық түйіні замана сынымен байланысты.

Ағартушылығы. Шоқан орысша оқытуды үндесе, Абай да осы бағытта көрінеді. Ол қоғамның алға басуының кілті – оқу-ағарту, халықтың ой-санасын жетілдіру, мәдениетке шақыру деп білген. Сөйтіп, ғылым мен білімді үндеу арқылы халық санасын оятпақ болады. Оның ағартушылық идеясы халықтың тәуелсіз болып дамуын көздейді. Ақын осы білім арқылы екі жақты қанауға түскен шаруаның санасын үстем тап езгісінен тәуелсіз етпек болады. өзінің «Отыз сегізінші сөзінде» Абай: «Біз ғылымды сатып, мал іздемек емеспіз. Мал бірлән ғылым кәсіп қылмақпыз. өнер – өзі де мал, өнерді үйренбек – өзі де ихсан. Бірақ ол өнер ғадаләттан шықпасын, шарғыға муафих болсын. Адамға халінше ихсанды болмақ – қарыз іс. Бірақ өзгелердің ихсанына сүйенбек дұрыс емес. Молдалар тұра тұрсын, хұсусан бұл замананың ишандарына бек сақ болыңдар. Олар – фитнә ғалым, бұлардан залалдан басқа еш нәрсе шықпайды»⁴, – дейді.

Мұндағы «ихсан» – тәуелсіз болу, үстем таптың ықпалына түспеу деген сөз. Чернышевский тарихтың қозғаушы күші халық десе, Абай да осы пікірге бейім. Бірақ ол көпшілікті ағартушылық идея арқылы тәуелсіз етпек. Кейде ақын саналы адамдарды тарихтың жетекшісі деп тым асыра бағалайды. Бірақ саналы

⁴ Абай. Екі томдық шығармалар жинағы. 2-том. – А., 1986. –150-б.

адамдары көпке қарсы қойса да, заманға қарсы қоймайды. «Адам баласын заман өсіреді, кімде-кім жаман болса, замандасының бәрі виноват»⁵, – деген ойын осылай түсіну керек.

«Дүниеде жалғыз қалған адам – адамның өлгені. Қапашылықтың бәрі соның басында. Дүниеде бар жаман да көпте, бірақ қызық та, ермек те көпте. Бастапқыға кім шыдайды? Соңғыға кім азбайды?» – деген жерде Абай саналы адам бейнесін халық ортасымен байланыстырады. Сөйтіп, ақынның саналы адамы халыққа қызметші, көпке бағынышты болып шығады. Одан әрі ақын прогресс орнаса жамандық жойылып, әділет орнайды дейді. Бұл – ескінің жойылып, жаңаның жасалатынын түсінген диалектикалық ұғым. Абай өзгерісті санадан бастаса да, прогрестің қажеттігін түсінеді. Абайдың ағартушылық идеясының бір сипаты осында.

Оқу-ағарту ісіне Абай халықтық принципті жақтайды. Ол пікірлері мынаған саяды:

1) дін иелері мен байлар ғылым-білімді басында «құдай есесіне салған» адамдар, яғни үстем тап өкілдерінің балалары ғана алады. Құдай есесіне салмаған кедейлер еш нәрсе ала алмайды десе, Абай білім алу ешкімнің дәулетіне, туысына қарамай, жұрттың бәріне бірдей болсын дейді. Діншілдер ғылымды тек Алланы тану жолы десе, Абай өмір шындығын тану құралы дейді. Өзінің «Отыз сегізінші сөзінде» ғылымды діннен тәуелсіз етеді;

2) байлар мен бектер ғылым дүние танудың, ұлық, әкімі болудың құралы деп білсе, Абай ғылымды тек білмек үшін, адамшылық қарызы үшін оқу керек дейді. «Ғылымды үйренгенде ақиқат мақсатпен білмек үшін үйренбек керек... Жүз тура жолдағыларды шатастырушы кісі бір қисық жолдағы кісіні түзеткен кісіден садаға кетсін!»⁶ – деген тұста ақын ел қанау үшін білім алған адам қиянатшыл болады деген ұғымды аңғартады;

3) ғылым күрес пен тартыс құралы болуы керек;

4) «Қырық бірінші сөзінде» Абай ғылымды балаға өуелі зорлап үйрету керек. Содан соң махаббатын ояту қажет дейді;

5) ғылымға деген махаббат адамның адамгершілігін өсіреді. Ондай адам өзі үшін емес, адамгершілік қарызы үшін қызмет атқа-

⁵ Сонда, 135-бет.

⁶ Абай. Шығармаларының екі томдық жинағы. 2-том. – А., 1986. – 129-б.

рады. Өзі үшін еңбек етсе, онда өзі үшін оттаған малдың бірі ғана;

6) Абай жаман істен сақтанып, естіп білгендерін жасаған адамды жоғары бағалайды.

Міне, осы секілді пікірлері арқылы Абай ғылымды, саналы адамды прогреске қызмет істеуге шақырады.

Философиясы. Абайдың өлеңдері мен қара сөздерінің жазылған жылдары толық анықталмаған. Дегенмен оның өмірге, қоғамға деген көзқарасын анықтауға болады. Абайдың әлеуметтік-философиялық көзқарастары туралы әртүрлі пікірлер болды. Біреулер оны түгелдей идеалист санаса, екіншілері оның көзқарасында материализм ұрығы да болады десті.

Абайдың қай кезеңде, дәл қай шығармасынан бастап материалистік танымға келгенін анықтау қиын. Бірақ көптеген өлеңдері мен қара сөздерінің арқауы осы материалистік ұғымға негізделген. Мысалы, «Қырық үшінші сөзінде» Абайдың материализмді біршама түсінгенін байқаймыз. Ал «Жетінші сөзінде» ол төннен жанды артық бағалаған еді. 1898 жыл Абайдың философиялық көзқарасының айрықша бір көмелетке жеткен кезеңі ме дейміз. Дәл осы жылы ол Крыловтан он бір мысал аударып, үлкен сатираға келеді. Сол тұста ислам дінінің кертартпалығын да қатты сынайды. Осы кезеңде оның философиялық ойлары да өзінің шарықтау шегіне жеткен сияқты.

«Лай суға май бітпес» деген өлеңінде Абай құдайдың барлығына күмәнданып, оймен білген нәрсенің бәрі даһри (дінсіздік) дейді де, дүние иілген жақ, адам Құдайға қайтып барады дейтін ұғымға келеді. «Өлсе өлер табиғат, адам өлмес» атты өлеңінде ақын жан мен тәнді бөліп, тән өледі, жан өлмейді дейді.

«Қырық үшінші сөзінде» Абай жан мен тәнді тұтас түсініп, адам дүниені бес сезім арқылы танып біледі дейтін ұғымға келеді: «Адам ұғлы екі нәрсе бірлән: бірі – тән, бірі – жан. Ол екеуінің орталарында болған нәрселердің қайсыбірі жибили, қайсыбірі кәсіби оны білмек керек. Ішсем, жесем демектің басы жибили, ұйықтамақ та соған ұқсайды... Ақыл, ғылым – бұлар кәсіби. Көзбен көріп, құлақпен естіп, қолмен ұстап, тілмен татып, мұрынмен иіскеп тыстағы дүниеден хабар алады».

Мұнда Абай сырттағы дүниені бес сезім арқылы танимыз деп материалистік ұғымды алғашқы орынға, сананы (ақыл, ғылым)

екінші орынға қояды. Сөйтіп, жан мен тән бірлігін мойындайды. Сананы жибили деп танушыларға қарсы тұрып: «Кейбіреулер айтады: ақыл жибили болмаса да, талап – жибили. Талап берген адам ақылды тапты. Талабы жоқ кісі таба алмады – дейді. – О да бекер»⁷, – дейді Абай. Мұнда екі түрлі идеалистік бағыт сыналған. Бірі – ақылды алғашқы дейтін жүйе, екіншісі – талапты Құдайдан келген сый деп түсінетін ұғым. Балалар мен молдалар ақыл, талап, байлық, кедейлік, құлдық, бектік – тағдырдан, Тәңірден келген жазмыш. Ол өркімнің маңдайына жазылған. Біреуді Құдай қожалық етуге жазса, басқаларын құлдыққа жазған. Сондықтан бұл дүниеден теңдік аламын деп талпынуға болмайды деген. Абай осы идеализмге қарсы тұрып, ақыл да, талап та адамның өз табиғатына байланысты дейді.

Абай философиясының қазығы – дүниені таныған, ой-санасы жетілген күрес адамы. Әрбір іс прогреске, халыққа қызмет істесе ғана пайдалы деген жерде Абай тағы да материалистік ұғымды ағартушылық идеяға құрал етіп, халықты өмір тартысына қайрап салмақ болады. Бұдан көретініміз: Абай сыртқы дүниені, табиғатты тануда материалист, бірақ оның материализмі әлі идеализм шеңберінен ұзап кетпеген. Мысалы, «Он жетінші қара сөзінде» ақын жүрек, қайрат, ақыл үшеуін ғылымға жүгіндіреді. Сезімді ақыл мен қайраттан жоғары ұстайды. Сонда оның дүние тануы а) сезім (жүрек), ә) ақыл-қайрат, б) ғылым болып жіктеледі. Дүниені танудың алғашқы құралы ретінде сезімді алып, ақылды екінші орынға қоюы материалистік жүйе болса да, адам санасының өлшеуі – ғылым дегені идеалистік ұғым. Ғылымға үлкен мән берген Абай ақылдан ғылымды жоғары деп түсінген. Бірақ ақылдан қашса да, соған ғылым арқылы қайта оралады. Сөйтіп, Абай дүние мен табиғатты материалистік негізде түсінсе де, таным теориясында рационалист.

Абайда диалектика элементі де бар. Бірақ онысы эволюция тұрғысында қалған пікір. Оған ақынның: «Дүние – үлкен көл, заман – соққан жел, алдыңғы толқын – ағалар, кейінгі толқын – інілер, кезекпенен өлінер, баяғыдай көрінер» (37-сөзі), – деген пікірі

⁷ Абай. Екі томдық шығармалар жинағы. 2-том. – А., 1986. – 161-б.

де дәлел. Мұнда өмірдің өтпелілігі айтылса, сапалық өзгеріс жоқ, бір ғана сандық көрсеткіш бар.

Сонымен, Абайдың философиялық пікірлерінде материализм ұрығы мен идеализм сарыны қатар жүр, олар жіктеліп, жүйеленбеген. Мұның өзі Абай көзқарасындағы заман таңбасы еді.

Абай Құнанбаевтың XIX ғасырдағы қазақ әдебетіндегі қызметі орасан зор. Ол халық тілімен жаңа реалистік әдебиеттің негізін қалады. Әдебиетті қоғамдық өмірдің прогрессивтік талаптарына құрал ете білді. Өмір шындығын терең қамтып, оның қайшылығын көрсетіп берді. Халық өмірін поэзия кестесіне түсіріп, көркем әдебиетте жаңа образдар галереясын жасады. Феодалдар мен байлар бейнесін Абайша көрсеткен ақындар көп емес. Осындай ұнамсыз образдармен қабат Абай ұнамды бейнелер де жасаған. Азатшыл Татьяна, хан қолындағы қыз бейнесі, қыз бен жігіттің жанды сезімі Абай поэмаларындағы халық образына жатады. Ал әлін білмейтін бақа, піл мен қанден, арыстан, түлкі, аюлар – қазақ өмірінен алынған типтер. Жалқау шегіртке мен еңбекші құмырсқаның бейнелері де халық көзқарасымен жасалғаны айқын.

Өзінің поэзиясына Абай халық тілін негізгі құрал етеді. Сондықтан біз оны қазақтың жаңа жазба әдебиетінің жыл құсы дейміз. Әлеуметтік көзқарасы жағынан Абай үлкен ағартушы-демократ болды. Ол ескіліктің қай түрін болса да сынға алып, халықтар достығы идеясын жақтайды, прогреске бастайды.

1845-1904 ж.

ТҮСІНІКТЕР

1. Әуезов М. Абайдың өмірбаяны. Баспасөз бетінде жарияланған: Әуезов Мұхтар. Жиырма томдық шығармалар жинағы. 20-том. Монография мен мақалалар / жауапты шығарушылар: Л. Әуезова, З. Серікқалиев. – Алматы: Жазушы, 1985. – 26-90-беттер; Абай институтының вебсайты.

2. Бекқожин Қ. Қазақ халқының ұлы ақыны. Баспасөз бетінде жарияланған: Коммунист. – №9. – 1940. – 27-36-беттер; Абай институтының вебсайты.

3. Бөжеев М. «Евгений Онегин» Абай аудармасында. Баспасөз бетінде жарияланған: Абай тағылымы. Әдеби-сын мақалалар мен зерттеулер / құраст. филология ғылымдарының докторы, профессор Нығмет Ғабдуллин. – Алматы: Жазушы, 1986. – 209-224-беттер; Абай институтының вебсайты.

4. Мұқанов С. Абай – қазақ халқының ұлы кемеңгері. Баспасөз бетінде жарияланған: Абай (Ибраһим) Құнанбаев. Шығармаларының толық жинағы. – Алматы: «Қазбірмемл.» баспасы, 1945. – VII-XXIV беттер; Абай институтының вебсайты.

5. Мүсірепов Ғ. Қазақ әдебиетінің өркендеуі жолындағы Абайдың тарихи орны. Баспасөз бетінде жарияланған: Абайдың өмірі мен творчествосы. Мақалалар жинағы / ред. басқ. М. Ақынжанов және З. Ахметов. – Алма-Ата: «ҚазССР ҒА» баспасы, 1954. – 30-37-беттер; Абай институтының вебсайты.

6. Әуезов М., Кенжебаев Б. Абай – қазақтың ұлы ақыны. Баспасөз бетінде жарияланған: Әуезов М., Кенжебаев Б. Абай – қазақтың ұлы ақыны // Социалистік Қазақстан. – 15 май. – №94 (2859). – 1945; Абай институтының вебсайты.

7. Жұмалиев Қ. Абай шығармаларындағы шындық және әлеуметтік теңсіздік мәселелері. Баспасөз бетінде жарияланған: проф. Қ.Ж. Жұмалиев Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері және Абай поэзиясының тілі. 2-том. – Алматы, 1960. – 83-110-беттер; Абай институтының вебсайты.

8. Қаратаев М. Абайды армандасақ. Баспасөз бетінде жарияланған: Абай тағылымы. – 155-159-беттер; Абай институтының вебсайты.

9. Нұртазин Т. Абайдың ақындық шеберлігі туралы. Баспасөз бетінде жарияланған: Абайдың өмірі мен творчествосы. Мақалалар жинағы / ред. басқ. М. Ақынжанов және З. Ахметов. – Алма-Ата: ҚазССР ҒА баспасы, 1954. – 162-172-беттер; Абай институтының вебсайты.

10. Тәжібаев Ә. Абай және қазақ лирикасы. Баспасөз бетінде жарияланған: Мақала алғаш рет 1945 жылы «Майдан» журналында басылған, автордың «Өмір және поэзия» кітабында жарық көрген. Мақала ақынның бес томдық шығармалар жинағының төртінші томында жарияланған басылымы бойынша берілді: Тәжібаев Ә. Бес томдық шығармалар жинағы. 4-том. – Ғылыми еңбектер. – Алматы: Жазушы, 1981. – 26-58-беттер; Абай институтының вебсайты.

11. Бекхожин Х. Абай және «Дала уалаяты». Баспасөз бетінде жарияланған: Абай тағылымы. – 355-364-беттер; Абай институтының вебсайты.

12. Мұқамедханов Қ. Абай шығармаларының текстологиясы жайында (үзінді). Баспасөз бетінде жарияланған: Мұхамедханов Қ. Көп томдық шығар-

малар жинағы. I том. Зерттеулер, мақалалар. – Алматы: Алаш, 2005; Абай институтының вебсайты.

13. Омаров І. Ата сөзі. Баспасөзде жарияланған: Омаров І. Өмір мен өнер (очерктер, мақалалар, өлеңдер, хаттар, естеліктер) / құраст. Қ. Құрманғали. – Алматы: «Ана тілі» баспасы ЖПС, 2012. – 286-291-беттер.

14. Қоңыратбаев Ә. Абай Құнанбаев. Баспасөзде жарияланған: Қоңыратбаев Ә. Қазақ әдебиетінің тарихы: оқу құралы / құраст., алғы сөзін жазған Т. Қоңыратбаев. – Алматы: Санат, 1994. – 147-167-беттер; Абай институтының вебсайты.

МАЗМҰНЫ

Әуезов М. Абайдың өмірбаяны	3
Бекқожин Қ. Қазақ халқының ұлы ақыны	68
Бөжеев М. «Евгений Онегин» Абай аудармасында	85
Мұқанов С. Абай – қазақ халқының ұлы кемеңгері	103
Мүсірепов Ғ. Қазақ әдебиетінің өркендеуі жолындағы Абайдың тарихи орны	119
Әуезов М., Кенжебаев Б. Абай – қазақтың ұлы ақыны	127
Жұмалиев Қ. Абай шығармаларындағы шындық және әлеуметтік теңсіздік мәселелері	143
Қаратаев М. Абайды армандасак	163
Нұртазин Т. Абайдың ақындық шеберлігі туралы	168
Тәжібаев Ә. Абайдың лирикасы	178
Бекқожин Қ. Абай және «Дала уалаяты»	203
Мұхамедханов Қ. Абай шығармаларының текстологиясы жайында	213
Омаров І. Ата сөзі	235
Қоңыратбаев Ә. Абай Құнанбаев	240
Түсініктер	261

Оқу басылымы

АБАЙТАНУ
ТАҢДАМАЛЫ ЕҢБЕКТЕР
II том
Ойлар мен толғаныстар

Құрастырып, түсініктерін жазғандар:
П. Бисенбаев, Е. Кәрібозов, Л. Мұсалы, Н. Нұрәділ

Редакторы *Г. Рүстембекова*
Компьютерде беттеген және
мұқабаны безендірген *Қ. Өмірбекова*

ИБ№8549

Басуға 06.10.15 жылы қол қойылды. Пішімі 60x84 1/16.
Көлемі 16,5 б.т. Офсетті қағаз. Сандық басылыс. Тапсырыс №1507.
Таралымы 50 дана. Бағасы келісімді.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
«Қазақ университеті» баспа үйі.
050040, Алматы қаласы, Әл-Фараби даңғылы, 71.

«Қазақ университеті» баспа үйі баспаханасында басылды.